

לקביעת זמנו של רעש שביעי[ת]

מאת מרדכי מרגליות

מוקדש לזכרו של מורי ורבי
הפרופ' ש. קליין,
זכר צדיק לברכה.

ב"דיעות המכון לחקר השירה העברית" ספר שלישי, ע' קנ"א ואילך, פרסם הד"ר מנחם זולאי "פיוטים לזכר מאורעות שונים", ביניהם יוצר וקרובה, המדברים על רעידת אדמה שהיתה בארץ ישראל ופגעה קשה בטיבריה, השפלה ועמק השרון¹. בראש היוצר רשום: "יוצר רעש שביעי" ובראש הקרובה "יה לכ וג בשבט". החרוז השלישי בכל בית של הקרובה מתחיל "בצום הרעש". מתוכן הקרובה אפשר להסיק שהרעש הקיף את רוב הארץ וגרם להרס נורא ולאבדות קשות בנפש וברכוש². הרעש השאיר רושם בל ימחה בלב בני הדור, ואולי גם בלב בני הדורות הבאים, ונקבע צום מיוחד בכל שנה. ביום בו אירע הרעש, שבשבילו נתחברו פיוטים מיוחדים, המזכירים את המאורע לפרטיו.

במבואו (שם, ע' קנ"ג-קנ"ה) משתדל הד"ר זולאי לחקור אחרי זמן יצירת הפיוטים וזמנו של הרעש, שהפיוטים דנים בו. לפי דבריו "מתכונת הפיוטים וצורתם נראה שזמן חיבורם חל בערך בין המאה העשירית לשתים עשרה", ועל כן אחרי שחיפש ברשימת כל הרעשים שהיו בא"י, אשר סידר המכון הגיאולוגי של האוניברסיטה העברית, מצא שהרעש המתואר בפיוטינו מתאים ביותר לאותו הנוצר במכתב מהגניזה, שפרסם מאן בספרו: היהודים במצרים בימי הפטימיים ח"ב, ע' 177 ואילך, שאירע בשנת 1033. אמנם, לפי המכתב הנ"ל היה הרעש ביום ה', י"ב בטבת, וכאן ניתן התאריך: כ' וג בשבט, אך דבר זה מתרצו זולאי: "שמהמשך המכתב נראה שבשעת כתיבתו עדין לא פסק הרעש ויתכן אפוא שחזר ונשנה כמה פעמים עד יום כ"ג (או כ' וג) בשבט".

אך אחרי כל השתדלותו לא כיוון לזמנו של הרעש ואיחר אותו בכמה מאות שנים. שהרי "צום רעש שביעי" נזכר כבר על ידי הפייטן הארצישראלי פינחס, ב"קידוש ירחים" שלו³, וזמנו של פינחס הוא לא יאוחר מראשית המאה התשיעית⁴. הרעש היה כנראה

(1) "ותרגו בבהל בירת טיבריה / בפתע פתאום נפלה במאפליה" (ע' קנ"ח). "צללו המונים באף וחרון / היושבים בשפלה בעמק השרון" (שם).. [הכוונה ללוד וסביבותיה ש. קל.].
(2) הפייטן זועק: "וי כי נרמסו סגולים ועושו כקמח (ע' קנ"ט)". "טובעו טף ונשים מטיפי מקרא ומשנה" (שם).

(3) נדפס ע"י א. מרמרטין, בהצופה (בודפשט) ח', ע' 225 ואילך; ר' שם בקידוש שבט, ע' 251.
(4) שהרי רב סעדיה גאון, בהקדמת ספר האגרון (זכרון לראשונים, מחברת חמישית, הוצ' הרכבי, ס"ט פטרבורג, התרנ"ב, ע' נ' ונ"א) מזכיר את פינחס בשורה אחת עם "יוסי בן יוסי וינאי ואלעזר ויהושע" ומחסו ל"אלשערא אלאלין" (חמשוררים הקדמונים), שהוא מעמידם בניגוד ל"אלשערא אלקרבין אלנאי" (המשוררים הקרובים אלינו). וכן נזכרו עוד פעם "ינאי ואלעזר ופינחס" ע"י הקיוקסאני בן דורו של רס"ג (שם, ע' ק"ה) לפי זה יש לחשוב שפינחס חי לפחות מאה שנה לפני רס"ג. את האגרון חיבר רס"ג בתחילת המאה העשירית, הרי שאין לאחר את פינחס מתחילת המאה התשיעית. ר' גם מאן, ח"ב, ע' 47, הקובע את זמנו של ר' פינחס ראש הישיבה בשנים 800-825; ולדעת כמה חכמים מגייגר

עוד בדור שלפני פינחס, שהרי פינחס מונה צום זה, כמו את הצומות האחרים, כדבר הנוהג ובא עוד בדורות שלפניו. לפי זה יש לחפש את זמנו של הרעש הזה במאות הראשונות לכיבוש הערבי⁵. ננסה איפוא לברר מחדש את שאלת זמנו של הרעש החשוב הזה.

א' יום הרעש — כ"ג בשבט.

הבה נעתיק כאן את הקטע מ"קידוש ירחים" הדין בצום זה. בקידושו ולחודש שבט באות צ', שבו הוא מונה את הצומות בכל חודש, מזכיר פינחס את הצום הזה ומסמך עוד שני חרוזים המרמזים על הרעש. הנני מעתיק עפ"י צילומים מכתבי-יד הגניזה שבאוקספורד ושבאוסף אדלר בניו-יורק⁶.

Adler 2038 (5b)

צום רעש שביעית בעשרים ושלשה בו
שבט קידשתי כי אל בט בו
רעדה ארץ ישראל מהבטת טובו (9)

Oxford 2852/8 (40b)

צום רעש שביעי בעשרים ושלשה בו
שבט קדשתי כבט אל בו (7)
רעדה הארץ מהבטת (8) שביבו (9)

על פי חרוזים אלה אפשר לקבוע בודאות שהכתובת שעל הקרובה י"ח ל"ג וג' בשבט היא מדויקת והרעש והצום היו בכ"ג בשבט¹¹, ואין לתקן בשום אופן ל"ב וג'. הכתיב הזה של התאריך אינו משונה כלל, ויש כיוצא בו בקטעים ארצישראליים שבגניזה¹².

ב' רעש שביעי — רעש שביעית.

השם הרשום על היוצר "רעש שביעי" אינו מובן, וזלאי שם אומר: "אין אנו יודעים מה זה "רעש שביעי", שביעי לרעשים שאירעו במקומם (טבריה) בכלל, והיתה בידם מסורת

ואילך (ר') יידישע צייטשריפט לשנת 1872, ע' 262; זכרון לראשונים ה', ע' ק"ב ואילך, וא. מרמרשטין הצופה ה', ע' 227) יש לזהות את ר' פינחס הפייטן עם ר' פינחס ראש הישיבה ובעל המסורת. (5) אין לחפש את הרעש בתקופה הביזנטית, כי מסתבר שהפייטן חי סמוך לזמן הרעש ומצורת הפיוטים נראה שנתחברו לא לפני התקופה הערבית.

(6) הריני להודות לפרופ' הרב ח. בראדי, מנהל המכון לחקר השירה העברית, על שנתן לי את האפשרות להשתמש באוצר התצלומים מהגניזה, שברשות המכון הנ"ל מיסודו של מר ש. ז. שוקן.

(7) עפ"י תהלים ק"ד ל"ב: המביט לארץ ות רעד. (8) כן מנוקד בכ"י.

(9) [שביבו, כלומר אור עינו (עי' איוב י"ח, ה'); "טובו" שבנוסח ב' נראה לא נכון. ש. קל.], מכתבי היד האחרים של קידוש ירחים דר"פ: כ"י מאוסף האוניברסיטה בקמברידג' Or. 1080, Box I⁹ מתאים לכ"י אוקספורד; לעומת זה כ"י T-S H³/₁₃ מתאים בכלל לכ"י אדלר אולם לדאבוני לקה בחסר דווקא בנקודה המעניינת ביותר, מקטע שלפנינו אפשר לקרוא: "צום רעש... וג' בו ש' קידשתי כי אל בט בו רעדה ארץ ישראל... (10) = שבט.

(11) הצום בכ"ג בשבט עתיק הוא מאוד ונמצא ברשימת התעניות הנספחת למגילת תענית, שהובאה בהלכות גדולות ובסדר רב עמרם גאון ואצל כמה פוסקים. אולם שם טעם הצום הוא "על שנתקצו כל ישראל על שבט בנימין" וכו', ראה גם אסתר רבה פ"ו, ס"א: בעשרים ושלשה בו נתקצו כל ישראל על פילגש בגבעה וכו', אולם המאורע החדש שאירע ביום זה, הרעש, השיחא את עיניו הראשון של היום, והעבירו אותו ליום אחר: "צום בני בנימין בשבעה בו" (פינחס, שם) ועוד אשוב לדון א"ה בתעניות של בני א"י בהזדמנות אחרת.

(12) ב"קידוש ירחים" דר' פינחס לחודש שבט שבכ"י T-S H³/₁₃ צום רעש [שביעית בכ' יג' בו; ב"פירוש עינין ציצית" שבכ"י T-S K⁶/₃₄, דף ב' ע"ב, נאמר: "ס' וד' חוטים".

על כך, או שביעי למספר התמוטות והזעזועים שחלו בהפסקות בתקופת רעש אחד". אולם שני הפירושים הללו גם יחד אינם מתקבלים על הדעת, שהרי לא מצאנו בשום מקום זכר למנין רעשים: רעש שני, שלישי וכו'. ומנין מספר התמוטות מוזר עוד יותר. עלינו לבכר איפוא את גירסת כ"י אדלר שהובאה לעיל: "רעש שביעית", כלומר: הרעש שהיה בשנה השביעית, שנת השמיטה¹³). ואף שאין כאן אלא עד אחד, כ"י אדלר בלבד, אין ספק שזו היא הגירסה הנכונה, והגירסה "שביעי" אינה אלא קיצור מ"שביעית", ונשמט סימן הקיצור, שבכתב-יד עתיקים אינו אלא נקודה. ואולי יש כאן "תיקון" של מעתיקים, שחשבו ששביעית הוא מספר סידורי, והשוו את מין המספר למין השם. המובן הזה של שביעית, שמיטה, רגיל בספרות התלמודית, כמו מסכת שביעית-המסכת העוסקת בדיני שנת השמיטה. סימון הרעש שאירע בשנת השמיטה בסימן זה של השנה שחל בה הוא טבעי ופשוט, ביחוד בארץ-ישראל, שבה היה המנין לשמיטה נוהג בכל תקופת התלמוד והגאונים, מקודם בצד המנין לחורבן ואחר כך בצד המנין ליצירה, לא רק בשטרות, תעודות וקולופונים¹⁴, אלא אפילו במצבות¹⁵ ובשירי קינה¹⁶. המסורת על דבר שנת השמיטה לא נפסקה אצל בני א"י עד תקופת הרמב"ם¹⁷, ועד ימינו אלה¹⁸, מכיוון שהיו נוהגים בה למעשה לעניין השמטת קרקע (אמנם בהקלות ידועות) והשמטת כספים, ואף בשאר שני שבוע היו צריכים למנות לשמיטה, כדי לדעת אם השנה היא שנת מעשר שני או מעשר עני. ואמנם, בכל התאריכים לשנות השמיטה הנמצאים בידינו אין אף אחד שיראה על מחלוקת או אי התאמה במנין זה¹⁹). המחלוקת המאוחרת בדבר שנת השמיטה והשיטות השונות של הפוסקים^{19a} אינן איפוא אלא שיטות עיוניות, שנבעו מחשבונות ופירושים לסוגיות התלמוד, אבל למעשה

13) העיריני על כך ידידי מר אליעזר אלינר.

14) מאן ח"ב, עמ' 49, בתעודה מרמלה מיום ו' באייר, דתשע"ה, "בשנה ראשונה שלשבוע"; שם, ע' 355 בתעודה מצור מיום ה', כ"ח בשבט, דתשע"א, "בשנה הרביעית לשבוע"; ור' — מורה ומערב שנה א', ע' 358, בגט שנכתב ביפו בשנת דתתל"ז, ב"שתא דשמטתא; בכתובה מצור שנתפרסמה ע"י מורי הפרופ' הר"ש אסף ב"מוסף התרביץ" א, ע' 60, "בשתא חמישייתא די שב[וע]א. וראה במקורות שציין שם, ע' 59, וראה "מספרות הגאונים", ירושלים, תרצ"ג, ע' 206, מכ"י לניגרד R. 67, מקולופון של כתאב אלתמייו, התאריך: אייר דתשס"א "בשנה הראשונה לשבוע". ור' — סעדינה לשכטר, עמ' 51, מקולופון משנת דתתכ"א "שנה חמישית שבשבוע"; ור' — בשטרות עתיקים מן הגניזה שהו"ל הר"ש אסף, בתרביץ שנה ט', ע' 198 (ור' — הערה 8 שם), משנת דתש"פ ב"שית לשבוע".

15) נתפרסמה ע"י Cowley ב-*PEF Q. S.*, 1925, ע' 207, ובמקומות אחרים, ר' — א. מרמרשטיין, ירושלים, תרפ"ח, ע' מ"ז. התאריך: "בריש ירח מרחשון משתה קדמיתה דשמטתה, שנת תלת מא ושתין ורבע שנין לחרבן בית מקדשה" (= 433 לספח"ג).

16) נתפרסם בידיעות המכון לחקר השירה הנ"ל, ע"י הד"ר זולאי, ר' — ע' קע"ט. התאריך: יום ששי בשבת, י"ט באדר שני, שנת דתשפ"ו, "בשנה החמישית בשבוע".

17) ה' שמיטה ויובל פ"י, ה"ו; ושנת השמיטה ידועה היא ומפורסמת אצל הגאונים ואנשי א"י... ר' שו"ת המבי"ט ח"ג, סי' מ"ה: "משנת הרצ"ב שנת השמיטה ועד שנת השל"ד שהם שש שנות שמטה"... מאז לא חדל זכר השמיטה במקורות שונים.

18) השמיטה האחרונה היתה כידוע בשנת התרצ"ח.

19) ראה בשורה הארוכה שמניתי בהערה 14 וכן בהערות 15, 16. לעומת זה התאריך שנדפס על ידי א. מרמרשטיין, שם, ע' מ"ח, מקטע אדלר² 4007 "יום אל גמעאה כ"ד חשון ה' לשמטה, שנת ד"א תשכ"ו ללכליקה" אינו מכוון, והוא טעות סופר או מעתיק, ואולי טעות הדפוס.

19a) ע' לדוגמא — כפתור ופרח פנ"א, הוצ' לונץ, מעמ' תרפ"א.

נהגו בכל תקופת התלמוד והגאונים בשמיטה אחת, המקובלת על דעת הכל (20). לא יפלא איפוא אם הרעש שהיה בשנת השמיטה צוין בתואר "רעש שביעית" (21).

ג' זמנו של הרעש.

עפ"י מה שביררנו, שהרעש היה בשנת השמיטה, קבלנו סמך הגון לקביעת זמנו של הרעש:

כבר העירונו למעלה שעלינו לחפש את זמנו של הרעש הזה במאות הראשונות לכיבוש הערבי. נפרט ביתר דיוק: התאריך הקיצוני המוקדם ביותר בשביל הרעש הזה אינו נראה להיות לפני הכיבוש הערבי (22), והתאריך הקיצוני המאוחר ביותר הוא, כפי שביררנו למעלה (23), לא יאוחר מתחילת המאה התשיעית. לפי זה עלינו לחפש את זמנו של הרעש בין אמצע המאה השביעית לתחילת המאה התשיעית.

והנה מכל הרעשים שהיו בארץ בתקופה זו, ונשאר מהם זכר במקורות, ידועים לי רק שנים שחלו בשנת השמיטה, והם הרעשים בשנים 713 ו-748 (24).

על הרעש בשנת 713 ידוע לי רק התאריך בלבד, הנמצא ברשימות שונות של מוני רעשים (25); החשובה ביותר היא של Bailey Willis (26), הרושם עפ"י מקורות ערביים שונים, שאינו מפרש שמותיהם, את שנת 94 להג'רה, שהוא קובע אותה בשנת 712 לספ"ה. לפי לוחות ההשוואה בין התאריכים להג'רה והספירה הנוצרית (27) חלה שנת 94 להג'רה בין 7 לאוקטובר 712 ו-26 בספטמבר 713, באופן שיום כ"ג בשבט בשנת 94 להג'רה חל בתחילת שנת 713, בשנת השמיטה. אולם כאמור מחסרון המקורות אין יסוד מספיק לקבוע את "רעש שביעית" בשנה זו דווקא.

לעומת זה עשירים אנו קצת יותר בידיעות על הרעש בשנת 748. תאריך הרעש הזה

(20) וזה לשון הרמב"ם שם: "ועל זה אנו סומכין וכפי השבון זה אנו מורין... שהקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה ובהן ראוי להתלות".

(21) מעניין שבמקור המספר על הרעש בשנת הש"ו (1546) צוין ג"כ שהיה "בשנת השמטה". ראה י. ברסלבסקי, ציון סדרה חדשה — שנה שלישית, ירושלים, תרצ"ה, ע' 329.

(22) ר' — לעיל, הערה 5; ביחוד מורה על התקופה הערבית המבטא "מלכי דומה" (ע' קנ"ו), המכוון לערבים; ר' — להלן, הערה 48. (23) ר' הערה 4.

(24) מלבד שני אלה ידועים לי עוד שני רעשים, בתקופה יותר מאוחרת, שחלו בשנת השמיטה, והם הרעשים בשנים 853 ו-881. על הראשון מעיד אבו אל פראג' אל אצפהאני (מת בשנת 965), שבשנת 853 רעש כל החוף הסורי כולו והרעש הגיע עד תימן, תושבי לטקיה הושמדו כולם, הר שלם מט הימה; ר' — ג. נ. שלם במאמרו ב" *Bollettino della Societa Sismologica Italiana*, כרך כ"ו, 1927, עפ"י G. Arvanitakis: *Essai sur le climat de Jerusalem*, Bull. de l'Inst. Egypt. ser. A. Sieberg: *Untersuchungen über Erdbeben*, Denkschriften der Med. Naturw. Ges. zu Jena XVIII, Bd. II, 1932, s. 178 — 183; המספר שברעש זה נשטפה עכו, אך כאמור נמצאים שני התאריכים הללו מחוץ לתחום הזמן שהגבלנו למעלה ומפני איחורם אינם יכולים לבוא בחשבון לזיהוי "רעש שביעית".

(25) ר' — מ. בלנקנהורן, ZDPV, כרך XXVIII, 1905, ע' 208.

(26) Bull. Seismol. Soc. Amer., vol. XVIII, 1928, p. 82 (ראה תיקונו ב"Science" כרך

LXXVII, 1933.

Ferdinand Wüstenfeld, *Vergleichungs-Tabellen der Muhammedanischen (21) und Christlichen Zeitrechnung.*

נמצא ברשימות שונות שלא בדיוק: בעל "תבואות הארץ" (28) כבר מזכיר רעשים בשנים 4506 ו-4509, היינו בשנים 746 ו-749; בלנקנהורן (29) מזכיר שנת 746; אולם ויללס רושם, עפ"י מקורות ערביים שונים, את שנת 130 להג'רה, שהוא קובע אותה בשנת 747 לספה"נ. החשוב ביותר בין התאריכים הללו הנהו התאריך להג'רה, שכל התאריכים הנ"ל ליצירה ולספה"נ אינם אלא העתקה בלתי מדויקת ממנו. ואמנם תאריך זה נמצא במקורות הווערביים שנביא להלן. לפי לוחות ההשוואה הנ"ל חלה שנת 130 להג'רה בין 11 בספטמבר 747 ל-31 באבגוסט 748. יום כ"ג בשבט באותה שנה להג'רה חל איפוא בתחילת שנת 748 לספירה הרגילה, בשנת השמיטה.

נמצאים בידינו שני מקורות הדנים ברעש הזה. הראשון הוא ג'מאל א'דין אלמקדסי (מת בש' 1364) בספרו מתיר אל-ג'ראם אלא זיארת אל-קודס וא-שאם (מעורר הרצון לבקור בירושלים ובשאם) (30). קטעים ממנו פורסמו ב-*Journal of the Royal Society* בתוספת תרגום אנגלי (31). בדברו על קורות המסגד הגדול בירושלים הוא אומר (32):

(תרגום) (33)

בזמן רעידת האדמה של שנת 130 נהרסו הצדדים המזרחי והמערבי של המסגד.

قد وقع شرقي المسجد وغربيّه زمان الرجفة سنة ثلاثين ومائة.

פרטים חשובים יותר אנו מוצאים אצל אבו-אל-מחאסין אבן טערברדי (מת בשנת 1469). בספרו א'נג'ום א'זא'הרה (הכוכבים הבהירים) (34). בהמשך דבריו על מאורעות שנת 130 להג'רה הוא אומר:

ובה היו רעידות חזקות בא-שאם (30) ונחרבה ירושלים ונהרגו אנשים (35) ונספו בין ההרוגים צאצאי שד'אד בן א'וס, ויצאו תושבי א-שאם אל מחוץ לעיר ושהו במצב זה ארבעים יום, ויש אומרים שזה היה בשנת 131 (36).

وفيها كانت زلازل شديدة بالشام واخرت بيت المقدس [وهلك خلائق] واهلكت اولاد شداد بن اوس فيمن هلك وخرج اهل الشام الى البرية واقاموا اربعين يوماً على ذلك وقيل كان ذلك في سنة ١٣١.

- (28) הוצ' לונז, ע' תי"ב. (29) ר' הערה 25. (30) = א"י וטוריא.
 (31) Guy le Strange, שם - סריה חדשה כרך XIX, 1887, ע' 258 - 305; ובתרגום רוסי -
 Мѣдниковъ. Н. А., Палестина отъ завоеванія ея арабами до крестовыхъ походовъ по арабскимъ источникамъ. II, 1, ע' 613-627.
 (32) שם, ע' 304; ובתרגום רוסי - מדניקוב, שם, ע' 625.
 (33) תודתי נתונה לד"ר נח בראון, ממכון למדעי המזרח של האוניברסיטה העברית בירושלים, על עזרתו בכרוך הקטעים הערביים ותרגומם.
 (34) I, לידן, 1851, ע' 346. תרגום רוסי של הקטע הזה נמצא אצל מדניקוב, שם, ע' 693.
 הידיעה על הרעש הזה הובאה גם בספרו של מיכאל אסף, תולדות השלטון הערבי בא"י, הוצ' דבר, ת"א, תרצ"ה, ע' 274; והוא שהעירני על הספר הנ"ל במכתבו אלי מיום 4.1.40.
 (35) מה שבא בסוגרים הוא על-פי חילופי נוסחאות משני כתב-יד.
 (36) אם נבוא להכריע בין שתי הגירסאות (130 או 131) אין ספק שהיתרון לגירסה הראשונה, שהרי כן הוא גם אצל מקדסי וכן ברשימת ויללס, שאולי שאב ממקורות נוספים, בעוד שהגירסה האחרונה - 131 - היא בודדת, ואין לה חבר במקורות.

משתי עדויות אלו, ששאבו דבריהם ממקורות קדומים, יוצא ברור שהרעש הזה, שהיה בשנת 130 להג'רה, היה חזק מאוד. מדברי טערברדי יוצא שהרעש הקיף את א"י וסוריה כולה, והרושם שעשה על בני הדור היה כביר. כל זה מתאים למתואר בפיוטינו, אלא שהמקורות הערביים מספרים על מאורע הרעש רק בדרך אגב ואינם מספרים אלא מה שמעניין אותם ביחוד (כגון הרס המסגד, מות צאצאי שדאד וכו'); לעומת זה מספר הפייטן העברי בעיקר מה הסב הרעש לקהילות ישראל, ומפרט את המקומות שישבו בהם יהודים. הרעש לא הפלה בין עם לעם ופגע כנראה במידה שווה בכל סוגי האוכלוסים. אם התושבים עזבו בתיהם בעצם ימי החורף למשך 40 יום, מפחד הישנות הרעש, משמע שהרושם שהשאיר היה עצום, ועל-כן לא יפלא אם לא נשכח זכרו של רעש זה גם במקורותינו ונקבע צום בכל שנה ביום בו אירע⁽³⁷⁾.

נוכל איפוא לסכם: מכל האמור מתברר שיש לזהות את "רעש שביעית" עם הרעש שהיה לפי עדות המקורות הערביים הנ"ל בשנת 130 להג'רה, היא שנת 748 לספירה הרגילה, שהיתה שנת שמיטה⁽³⁸⁾.

ד' הרעש בירושלים.

מהמקורות הערביים הנ"ל אנו למדים דבר חדש, שהרעש פגע קשה בירושלים; דבר שאין לו לכאורה זכר כלל בפיוטינו. אם כך הוא, מהי הסיבה להתעלמותו של הפייטן מהמאורעות בירושלים? האמנם היתה הקהילה הירושלמית קטנה ונטולת ערך כל כך עד-כי לא ראה צורך להזכיר אותה? או אולי לא נפגעה הקהילה היהודית בירושלים ברעש הזה? דבר ברור אין בידינו להשיב על השאלות הללו. מסתבר אולי שטערברדי (או המקור שהיה לפניו) המדבר על החורבן בירושלים מגזים במקצת. אפשר שרק חלקים ידועים בירושלים נפגעו, וביניהם סבל באופן מיוחד המסגד הגדול, הנמצא על קר-הרעש, הואיל ונפגע כמה וכמה פעמים אף ברעשים שלא הזיקו הרבה לחלקי העיר האחרים⁽³⁹⁾. כיוצא בזה אירע ברעש בשנים 1016⁽⁴⁰⁾, 1546⁽⁴¹⁾; וכן ברעש הגדול של שנת תקצ"ז לא ניוזקה ירושלים אלא מעט, והזעזוע הורגש ביחוד במקום המקדש, עד ששמש המסגד נפל מהצריח ארצה⁽⁴²⁾; ואף הרעש הגדול האחרון, בשנת 1927, שפגע בירושלים אך מעט, גרם נזק ניכר למסגד הגדול⁽⁴³⁾.

(37) הד"ר נ. שלם העירני על הכרוניקה של מיכאל הסורי, הוצ' Chabot ח"ב, עמ' 509, המספר על רעש בשנת 749, שנהרסו 30 בתי כנסיות של יהודים בטבריה, ובודאי כוונתו לרעש שלנו, אלא שלא דיק בשנה אחת. (38) דרך אגב קבלנו תאריך קיצוני לקביעת זמנו של הפייטן ר' פינחס. עפ"י האמור אין להקדים את שנת מותו של פינחס לפני שנת 748. כן הולך זמנו ומצטמצם בין מחציתה השנייה של המאה השמינית למחציתה הראשונה של המאה התשיעית.

(39) בהמשך הדברים מספר מקדסי, שם, שאבו-ג' עפר אל-מנסור תיקן את המסגד "אח"כ קרה רעש שני ומה שנבנה ע"י אבו ג' עפר נפל".

(40) ר' א. ל. סוקניק, ציון ד', ע' 159, המביא ממקורות ערביים שבשנת 407 להג'רה (1016) נהרסה הכיפה הגדולה שעל גבי הסלע בירושלים ע"י רעש, ואילו יתר חלקי העיר לא ניוזקו.

(41) ר' י. ברסלבסקי, "ציון" — סדרה חדשה שנה שלישית, ירושלים, תרצ"ח, ע' 329, על רעש שהפיל את חומות המסגד.

(42) ר' ל. לונץ ירושלים, כרך ט', ע' 159 וידועה המסורת הרווחת בפי תושבי העיר כי מעולם לא הזיק הרעש בירושלים, ר' לונץ, ירושלים א', ע' 63, השווה אבות דרבי נתן פרק ל"ה: "לא היתה מפולת בירושלים מעולם".

(43) ר' מ. בלנקנהורן, ZDPV, 1927, ע' 293; ק. י. סילמן, הדואר תרפ"ו, ע' 576; א. י. ברור, ירושלים, תרפ"ח, ע' ש"ב.

בכ"ז נראה לי שגם פיוטינו מספרים על המאורעות בירושלים, אף שאינם מזכירים את השם ירושלים בפירוש אלא בכינוי. הבית הראשון של הקרובה מתחיל:

שמעתי איד יוקש העיר

אשר אבדו בה רב וצעיר (עמ' קנ"ז)

כנראה "העיר" כאן אינה טיבריה, שעליה הוא מספר בבית השני, אלא ירושלים. עפ"י איכה א', א'; ב', ט"ו. לפי זה התחיל הפייטן את הרצאת המאורעות מירושלים, וממנה עבר לספר על טיבריה (בית ב'), הקהילה החשובה ביותר בימיו, ואחר שתיאר את גודל האסון שם עבר לדבר על מקומות אחרים: השפלה ועמק השרון (בית ה').

התיאורים המפורטים מוכיחים כי הפייטן היה בן הדור, שראה בעיניו את כל המאורעות אשר תיאר, וחיבר את פיוטיו כשהיה עדיין זכר המאורעות חי ברוחו; אין להניח שהפייטן ידע את כל הפרטים אך מפי השמועה, או מפי מקורות ספרותיים בלבד. אולי נוכל להסיק מהלשון "שמעתי" שבראש הקרובה, וגם מן העובדה שהפייטן קיצר בתיאור מאורעות ירושלים והאריך בדבריו על טיבריה, שהפייטן חי לא בירושלים, אלא בטיבריה, ועל המאורעות בירושלים ידע אך מפי השמועה⁽⁴⁴⁾.

אם נתבונן לבנין הפיוטים נמצא שכמעט כל בית, הן ביוצר הן בקרובה, פותח בספור המאורעות, עפ"י רוב בשתי השורות הראשונות. עובר לבקשה, ומסיים מעין החתימה⁽⁴⁵⁾. והנה בקרובה מתאר הפייטן בשני החרוזים הראשונים של כל בית את המאורעות העגומים, את ההרס שגרם הרעש במחנה ישראל. לעומת זה ביוצר מתאר הוא ביחוד את החורבן במחנה הזרים, ועליו הוא שמח. הפסוק עצמו שבו בחר לתתו בראשי הבתים של היוצר: בזעם תצעד ארץ באף תדוש גוים (חבק' ג', י"ב) – יכול לשמש סיסמה לתוכן זה.

נביא רק שורות אחדות:

באף טיבעתה הרים

ייחרתה⁽⁴⁶⁾ אכזרים... (ע' קנ"ו)

תדוש שונאים במהומה

עליהם תשפוך אף וחימה... (ע' קנ"ז)

גויים קלע⁽⁴⁷⁾ מאדמה

רם בפקדך על מלכי דומה... (שם)

בשורות אלו נשמע הד רגשי לבו של הפייטן למראה החורבן בעולם הנכרים. כנראה עורר בו גם הרס המסגד רגשות שמחה. ואולי ראה בזה ראשית קליעת הגויים מהארץ... "מלכי דומה"⁽⁴⁸⁾ הם כנראה נכבדי הישמעאלים שנספּו ברעש. ואפשר שהוא מרמז על אותם צאצאי שדאד בן אוס שעליהם מספר טערברדי. כן מצאנו התאמה גמורה בכמה נקודות חדשות (הרעש בירושלים, הרס במסגד, מות הנכבדים) בין המסופר במקורות הערביים ובין פיוטינו.

(44) אמנם תיבה זו היא עפ"י הכתוב, חבקוק ג', ט"ו, הניתן בראשי הבתים של היוצר.

(45) לפי זה אפשר היה לצרף את ראשי הבתים, את שני החרוזים הראשונים בכל בית, ולסדרם בזה אחר זה, ועל-ידי-כן יתרכז כל החומר התיאורי ותחקבל תמונה שלמה.

(46) כהגהתו של זולאי וכפירושו שם.

(47) זולאי ניקד קלע (צווי), אולם לפי מה שקבענו, כי ראשית כל בית היא סיפור המאורעות,

צריך לנקד: קלע, עבר קל, או קלע, עבר פיעל.

(48) עפ"י בראש' כ"ה, י"ד: דומה הוא מבני ישמעאל.

ה' השערה על דבר מעבר הישיבה לירושלים אחרי הרעש.

אביע כאן בתורת השערה בלבד את דעתי על דבר אחת התוצאות החשובות של הרעש הזה. היני משער שלאחר רעש זה, שהחריב את טיבריה, עברה הישיבה משם לירושלים. כבר הוכח באופן ברור למדי (49) כי ישיבת א"י נתקיימה בכל תקופת התלמוד והגאונים, וכי ישיבת ירושלים היא המשכה של ישיבת טיבריה. אולם אימתי אירע מאורע חשוב זה של מעבר הישיבה מטיבריה לירושלים? על שאלה זו אין תשובה ברורה. מפני חוסר מקורות המספרים על דבר מקומה של הישיבה במאות הראשונות לכיבוש הערבי רגילים היו לאחר את זמן יסוד הישיבה בירושלים. אולם מסתבר שבתקופה זו הדלה כל כך במקורות, אין "לא ראינו" ראייה כלל, ויש מקום להשערת מאן, שהורי בן מאיר כמה דורות היו גאוני ירושלים (50). אם כך אנו אנו מגיעים עד לאמצע המאה התשיעית בקירוב. מאן מוסיף לשער שהישיבה עברה לירושלים זמן קצר לאחר הכיבוש הערבי, אחרי שהורשו היהודים להתישב בירושלים (51). לדעתי אין להקדים את מעבר הישיבה למאה הראשונה של השלטון הערבי, שהרי לא מסתבר שהישוב הקטן והדל שהתישב בירושלים עם הכיבוש (52) יאכסן את הישיבה הראשית. מלבד זה יש להניח שהשמרנות הטבעית והאינרציה אף הם פעלו כגורמים מעכבים, וצריך היה לחכות לשינוי לרעה בתנאי המקום בטיבריה ולהטבת המצב בירושלים. ע"י התרבות הישוב המקומי שם. כן היו אנשי א"י צריכים למאורע חיצוני שישמש דחיפה מעוררת למעבר זה.

לדעתי היה זה הרעש ששימש דחיפה זו. כשם שגרם רעש תקצ"ו, שהחריב את צפת להרחבת הישוב האשכנזי בירושלים (53), כן נתעוררו אנשי א"י, אז, אחרי חורבן טיבריה, לחדש את הישיבה בירושלים.

אין אני מתכוון לומר בהשערה זו שטיבריה נהרסה לגמרי ולא נשאר בה ישוב יהודי. אדרבא, ברי שגם במאות הבאות היתה טיבריה מרכז יהודי שמרבית בעלי המסורה חיו בו. כי טיבריה לא נהרסה לגמרי מעיד גם הנוסע ויליב ל ד (54), שביקר בארץ בשנת 765 בקירוב, כלומר רק 17 שנים אחרי הרעש; הוא מצא בטיבריה מלבד בתי תפילה לנוצרים גם בית-כנסת של יהודים (55). אך כאמור אפשר כי הרעש וחורבנה החלקי של טיבריה שימשו דחיפה להחשת מעבר זה, שאולי חשבו עליו עוד קודם. לפי זה היה מקום כהונתו של ר' פינחס ראש הישיבה בירושלים, ולא בטיבריה (56).

(49) עי'—מאן I, ע' 55.

(50) ר'—שם, ע' 57, על "ר' מוסי שנהרג בעזרה מתחת ידי זרע ענן", אולם הוכחתו ממכתב ראש הגולה משנת 835 שמזכיר את ראש החבורה (שם, ע' 54) אינה עניין למקום הישיבה, כי אין לברר על פיו אם הישיבה היתה בירושלים או בטיבריה. לעומת זה ר'—קליין, ספר הישוב, ע' 88, המביא הוכחה שבשנת 825 עדיין היתה הישיבה בטיבריה מספרו של בר הבריאות, שה"טבריינים" השתדלו אז לטובת איש אחד שיאושר כראש גולה בבבל, אך אולי אפשר ש"טבריינים" אלה אינם ראשי הישיבה דווקא, אלא חוגים אחרים מבעלי ההשפעה שבטיבריה.

(51) מאן I, ע' 55 ו-59. ר'—אסף, ידיעות ז', ע' 22 ואילך.

(52) ר'—קליין, תולדות הישוב היהודי בא"י, ע' 236—237.

(54) ר' *Itinera Hierosolymitana*, Genevae 1879, עמ' 261, ובתרגום אנגלי: הוצ' *Palestine Pilgrims' Text Society*, לונדון, 1895, ע' 16; ר' גם ב"צ דינבורג, ישראל בגולה, כרך ראשון, ספר ראשון, ירושלים, תרפ"ו, ע' 73.

(55) במקור: *multe ecclesie & synagoga Iudeorum*, וכן בתרגום האנגלי: *...and a synagogue of the Jews* אם כן רק בית-כנסת יהודי אחד. אבל ר' דינבורג, שם: ובתי-כנסיות של יהודים.

(56) כן כבר שיער מאן, שם II, ע' 48.